

Соціальна політика

УДК [338.45:37]:314(477.8)

Л. К. Семів

Освітні детермінанти та механізми формування й збереження соціально-демографічного потенціалу Карпатського регіону

Обґрунтовано основні освітні детермінанти (фактори), які відображають якісні зміни в системі освіти України на рубежі ХХ-ХХІ ст.; наголошено на особливості впливу на розвиток соціально-демографічного потенціалу Карпатського регіону реалізації традиційних завдань освіти, Болонського процесу та пов'язаної з ним академічної мобільності викладачів та студентів, транснаціоналізації навчання та інтелектуальної міграції; зростання ролі університетів у формуванні нової економіки в Європі, реалізації ідеї «трикутника знань».

Ключові слова: освітні детермінанти, вища освіта, індекс людського розвитку, індекс конкурентоспроможності, академічна мобільність, транснаціоналізація навчання, трикутник знань, Карпатський регіон.

У ХХІ ст. у процесі переходу суспільств до постіндустріальної стадії розвитку чи не найважливішою ланкою прогресивних перемін стає освіта, де інновації впроваджуються в усі її структурні елементи, в освітню діяльність загалом. Процеси реформування, трансформації, модернізації системи освіти ланцюжком причинно-наслідкових зв'язків сприяють підвищенню якості усіх пов'язаних із нею суспільних процесів, соціальних явищ в усіх сферах діяльності. Зароджуються нові процеси та явища, підвищується якість, формуються нові механізми реалізації соціально-демографічного потенціалу (СДП) України, її регіонів. У сучасних наукових дослідженнях зазвичай освітні детермінанти визначають фактори, які характеризують структурні зміни в освіті та їхні взаємозв'язки. Повною мірою це стосується й дослідження СДП, компонентну структуру якого разом з інтелектом, освітою, професіоналізмом формують здоров'я, мораль, активність, організованість та ресурси робочого часу [1, с. 407].

Багатоманітні аспекти соціально-демографічного потенціалу розкриті у працях українських вчених М. Долішнього, С. Злупка, В. Курило, В. Куценко, Е. Лібанової, В. Мікловди, М. Пирожкова, В. Піскунова, М. Пітюлича, У. Садової, В. Стешенко, С. Цапка, Л. Шевчук та ін. Обґрунтування необхідності врахування освітніх процесів у переході від індустріальної до інформаційної, а потім і до знанневої стадії розвитку суспільств знаходимо у працях теоретиків постіндустріалізму (Д. Белла, Т. Сакаїї, П. Друкера, М. Портера, Е. Тоффлера, М. Кастельса, В. Іноземцева та ін.) і людського капіталу (Т. Шульца, Г. Беккера, М. Блауга, Дж. Мінцера, Е. Денісона, Дж. Кендрика та ін.). Попри розроблення широкого кола питань функціонування освітніх систем, виявлення їхнього впливу на соціально-економічний розвиток регіону слід конкретизувати особливості впливу освітніх детермінант на формування та збереження СДП Карпатського

© Л. К. Семів, 2013.

регіону у зв'язку з глобалізацією, транснаціоналізацією навчання, Болонським процесом, Стратегією інноваційного розвитку України до 2020 р., побудовою національної інноваційної системи, розвитком науки в університетах тощо.

Мета статті – обґрунтувати основні освітні детермінанти (фактори), які відображають якісні зміни в системі освіти України на межі ХХ–ХХІ ст. та узагальнити їхній вплив на розвиток соціально-демографічного потенціалу Карпатського регіону.

Реалізація традиційних завдань освіти. Постійна змінюваність знань, технологій, інформації, обставин, стилю життя тощо вимагає, щоб, крім творчого засвоєння базових знань, молода людина мала потребу безперервно навчатися. В цьому плані найбільшу роль відіграє вища освіта, яка, крім традиційних завдань – навчання, підготовки фахівців і проведення наукових досліджень, покликана реалізувати просвітницьку, культурну й цивілізаційну місію, бути активним учасником міжнародної діяльності та дієвим актором соціально-економічних зрушень у регіоні. Під впливом зазначених процесів у СДП регіону збільшується когорта освічених, висококультурних громадян, «які не тільки вміють щось робити, а й здатні відповідально та стратегічно думати і піклуватися про майбутнє» [2]. Збагачення духовних якостей людини, виховання соціальної відповідальності, збереження, розвиток і трансляція духовної спадщини сприяє формуванню національної інтелігенції, збагаченню й оновленню інтелектуального генофонду нації, виховання її духовної еліти.

З часу державної незалежності простежується великомасштабне збільшення попиту на вищу освіту, розширення функцій та зростання ролі для задоволення фахових та духовних потреб населення (табл. 1). Проте з середини першого десятиліття ХХІ ст. швидко зростання контингенту ВНЗ I-IV рівнів акредитації у Карпатському регіоні заміщується тенденцією скорочення їхньої чисельності як в абсолютному, так і у відносному виразі. Через негативні наслідки демографічної, соціально-економічної криз в останні роки спостерігається скорочення попиту на вищу освіту в Україні загалом та в областях Карпатського регіону зокрема (табл. 1).

В аналізованому періоді контингент ВНЗ I-II рівнів суттєво скоротився, особливо у Львівській та Чернівецькій областях, тоді як для ВНЗ III-IV рівнів ситуація є не такою однозначною: зросла кількість споживачів освітніх послуг вищої освіти в Закарпатській та Львівській областях. Зазначена тенденція є результуючою багатьох якісних змін в освітньому середовищі цих регіонів

Таблиця 1

Динаміка кількості студентів у ВНЗ I-IV рівнів акредитації в розрахунку на 10 тис. осіб в областях Карпатського регіону за період 1990-2012 рр. [3]

	1990 / 1991 н.р.	2005 / 2006 н.р.	в т. ч.		2011 / 2012 н.р.	в т. ч.	
			ВНЗ I-II	ВНЗ III-IV		ВНЗ I-II	ВНЗ III-IV
Україна	171	577,3	107,7	469,6	506,9	78,2	428,7
Львівська	247	615,4	56,2	161,4	599,4	41,0	178,7
Івано-Франківська	100	435,3	131,8	305,3	361	103,9	257,1
Чернівецька	126	433,6	119,5	495,9	391,5	79,9	519,5
Закарпатська	64	217,5	150,3	285,1	219,7	114,2	277,3

(зростання кількості ВНЗ III-IV рівнів, скорочення мережі ВНЗ I-II рівня, розгалуження мережі ВНЗ через утворення структурних підрозділів ВНЗ в інших містах України, зростання кількості іноземних студентів тощо).

Щоб аналітично підтвердити розвиток освітнього потенціалу населення як складової СДП, варто скористатися підходами до виміру освітньої складової різних соціально-економічних явищ та процесів. Їхнє залучення до аналізу СДП дозволить акцентувати його нові грані.

Понад 10 років найпоширенішою та найбільш адаптованою до потреб регіонального управління є методика розрахунку регіонального індексу людського розвитку, у складі якого визначається рейтинг областей України за рівнем охоплення освітою всіма рівнями [4, с. 29]. Области Карпатського регіону у період 2000–2011 рр. за рівнем освіти та за індексом регіонального людського розвитку серед інших регіонів України були аутсайдерами. Найкраща ситуація за рівнем освіти була: у Закарпатській обл. в 2011 р. (11 місце), в Івано-Франківській обл. – в 2003 р. (21 місце), у Львівській області – в 2004 р. (13 місце), Чернівецькій обл. – в 2011 р. (16 місце). Водночас вищий рейтинг цих областей за інтегральним показником людського розвитку, ніж за рівнем освіти, вказує на зменшення їхнього впливу на рівень людського розвитку. Отже, освітню складову СДП необхідно покращувати через вирішення освітніх проблем у країні та регіонах через зняття бар'єрів на шляху формування та використання освітнього потенціалу населення.

Для визначення якісних характеристик освітніх систем областей Карпатського регіону як індикатора ефективності формування та використання СДП регіону скористаємося наповненням індексу конкурентоспроможності регіонів України [5]. Рівень навчання та професійної підготовки як таких, що забезпечують працівникам можливість регулярно поліпшувати свої навички на високотехнологічних робочих місцях, є необхідною умовою розвитку СДП у процесі переходу до інноваційної економіки, а отже, у складі СДП зростатиме частка інтелекто- та знаннєвомістких елементів (табл. 2).

Таблиця 2

Рейтингова оцінка областей Карпатського регіону за рівнем вищої освіти, професійної підготовки та співпраці університетів й бізнесу у 2011 р. [5, с. 120, 128, 148, 196] (в балах)

	Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька	Середня оцінка за регіонами
Рівень вищої освіти та професійної підготовки	4,07	4,33	4,61	4,3	4,45
В т. ч.					
Охоплення середньою освітою, %	95,4	92,9	92,8	92,1	94,39
Охоплення вищою освітою, %	29,06	52,68	81,55	53,59	61,01
Якість системи освіти	3,97	4	4,1	4,27	3,92
Доступ до Інтернету в школах	4,61	4,46	4,35	3,95	4,37
Доступність дослідницьких та освітніх послуг	4,16	4,18	4,27	4,26	4,48
Підвищення кваліфікації персоналу	3,11	3,12	3,02	3,14	3,15

Так, за рівнем вищої освіти та професійної підготовки в цілому лише система освіти Львівської області переважає середню оцінку по Україні. Освітній потенціал інших областей Карпатського регіону є нижчим від середньої оцінки. Дещо краща ситуація простежується за показниками якості освітніх систем в усіх областях Карпатського регіону, які мають вищий за середній рівень бал. Відносно кращими є показники доступності до Інтернету в Закарпатській та Івано-Франківській областях. Оцінкою роботи щодо підвищення кваліфікації персоналу не перевищує середній рівень, що матиме наслідком появу проблем не тільки в освітній сфері, але й у сфері зайнятості, добробуту населення, а також конкурентоспроможності областей Карпатського регіону в цілому.

Розраховані рейтинги окремих характеристик вищої освіти та професійної підготовки аналізованих областей актуалізують гострі проблеми не лише освітньої сфери, але й сфери формування та використання СДП: невідповідність якості освіти очікуванням роботодавців; розрив між кількістю випускників та потребами економіки; недостатній розвиток важливих для конкурентоспроможності навиків; неефективне використання коштів, які виділяють на освіту; відсутність фінансової та академічної автономії ВНЗ України; недоліки планування у сфері професійно-технічної та вищої освіти; компанії не інвестують у підвищення кваліфікації та збереження персоналу. Механізми вирішення цих проблем стосуються не тільки системи освіти, але й мають розроблятися і впроваджуватися у сферу зайнятості та ринку праці, інноваційного розвитку промисловості та бізнесу в Карпатському регіоні.

Вирішення освітніх проблем формування СДП лежить у площині реалізації *Болонського процесу*, який акцентує на необхідності європейської співпраці у забезпеченні якості вищої освіти, підвищенні якості підготовки фахівців, зміцненні довіри між суб'єктами освіти, академічної мобільності, сумісності систем кваліфікацій тощо. З введенням поняття «п'ятої свободи» – «вільного переміщення знань» (поряд із свободою руху товарів, послуг, людей і капіталів) на європейському рівні обговорюються питання спільних міждержавних дій для зняття бар'єрів цьому процесові через посилення академічної мобільності вчених, студентів, викладачів.

Академічна мобільність викладачів, студентів, науковців є інструментом для інтеграції ВНЗ у міжнародне освітнє середовище, забезпечує пересування та обмін інформаційними та людськими ресурсами. Для окремої людини академічна мобільність – це можливість власноруч формувати свою освітню «дорожню карту» через вибір у рамках освітніх стандартів тих предметів, курсів, навчальних закладів, що відповідають особистим схильностям та устремлінням. Академічна мобільність має ширше тлумачення і означає не тільки конкретні дії, технології, механізми, пов'язані з обміном викладачами та студентами. В рамках культурологічного підходу активізація академічної мобільності є багатограним процесом інтелектуального просування, обміну науковим та культурним потенціалом, ресурсами, технологіями навчання [4]. Міжнародне перехресне проникнення академічних культур і практик означає: «знайомство з чужими проблемами і підходами дозволяє різнобічно бачити й аналізувати свої. Не йдеться про стратегію запозичення – мова про стратегію нарощення професіоналізму» [6, с. 253].

Болонська стратегія, транснаціоналізація навчання активізували інтелектуальну міграцію. Водночас з просторовим переміщенням фахівців високої кваліфікації, рідких професій, професіоналів набули поширення нові форми: публікація наукових досягнень у закордонних виданнях, часті виїзди

викладачів ВНЗ за кордон для проведення наукової та викладацької діяльності, участі в конференціях, робота в закордонному ВНЗ за сумісництвом, грантова діяльність тощо. Інтелектуальна міграція як новітня характеристика СДП поєднує два протилежні процеси: зростання людського капіталу українських громадян та вимивання СДП українців, оскільки результати їхньої трудової діяльності використовуються іншими країнами. Але тенденція до скорочення «вітоку розуму» і заміна його процесом «циркуляції розуму» через спрощення візових режимів, створення сприятливих умов працевлаштування висококваліфікованих трудових емігрантів дозволить у перспективі розраховувати на істотний приріст українського людського капіталу з новими знаннями, кваліфікаціями, новим досвідом, новими зв'язками.

Посилення тенденцій глобалізації світової економіки стає причиною збільшення обсягів міжнародного та вітчизняного ринків освітніх послуг, появи нових споживачів освітніх послуг вищої освіти – іноземних студентів. На початок 2011/12 н. р. у ВНЗ I-IV рівнів акредитації України здобували вищу освіту 42970 іноземців, кількість яких майже потроїлась проти 2003/04 н. р.. В областях Карпатського регіону найбільше приваблюють іноземних студентів ВНЗ Львівської області (1423 особи у 2011/12 н. р.), тоді як у ВНЗ Закарпатської області їх налічується у десятки разів менше [3].

Позитивна динаміка надання освітніх послуг іноземним студентам у ВНЗ Карпатського регіону сприяє зростанню доходів українських вишів: оплата навчання іноземними студентами поповнює бюджет України на 800 млн. грн. за рік. Проживання та навчання іноземних студентів «вливає» в економіку України щороку близько 500 млн. дол. на рік. Надходження від навчання іноземних студентів дозволяють зберігати науково-педагогічний персонал ВНЗ, їхнє адресне спрямування покращує якість надання освітніх послуг для всіх студентів незалежно від громадянства [7].

Перевагами транснаціональної освіти у плані формування та збагачення СДП Українських Карпат є розширення міжнародного академічного і студентського співтовариства, збагачення культурою, активізація міжкультурних обмінів. Наукові розробки та розширення відносин зі світовими центрами досліджень забезпечують розмаїтість наукових і прикладних досліджень університетів досліджуваного регіону, участь в яких викладачів, студентів, науковців сприятиме збагаченню знань та культур української та зарубіжної сторін.

Зростання ролі університетів у формуванні нової економіки в Європі.

Напрямки модернізації університетів, університетської освіти сьогодні перебувають в епіцентрі уваги світової спільноти, Європейської комісії (Доповідь Європейської Комісії «Про роль університетів у формуванні нової економіки в Європі» [8]), державних органів влади [9]. З точки зору реалізації концептуальної парадигми економіки знань, університет має формувати системну науково-освітню підготовку спеціаліста. Наукова компонента освіченості буде якісною і відповідатиме потребам нових робочих місць лише тоді, коли студент послідовно буде не тільки об'єктом, але й суб'єктом науково-дослідного процесу. Тоді його фундаментальні знання будуть трансформуватися в систему науково-прикладного пошуку, який забезпечуватиме інноваційність розвитку у вибраній сфері діяльності. Таким чином, фундаментальна освіта, поєднана з участю у науково-дослідній діяльності, формує здатність до цілісного мислення, розуміння взаємозв'язків між окремим галузями знання та конкретними виробничими функціями.

Органічно доповнюючи підготовку спеціалістів науковою діяльністю, університети тим самим створюють можливості для активного формування середовища інноваційного мислення. Поєднуючи засвоєння знань, їх нагромадження з науковим пошуком, майбутні спеціалісти вже на студентській лаві долучаються до створення нового знання та процесів його матеріалізації. Таким чином, через розвиток фундаментальних та наукових досліджень в сучасних університетах генерується нова якісна характеристика СДП.

Наука в університетах. На міжнародному, європейському, українському рівнях найтісніший зв'язок вищої освіти, дослідницької діяльності та технологічних інновацій знайшли втілення в ідеї «трикутника знань». На міжнародному рівні ідейні засади «трикутника знань» містяться у Звіті ЮНЕСКО «До суспільств знань» (2005 р.). В європейському контексті ідея «трикутника знань» відображає закономірності формування загальноєвропейського простору вищої освіти (ЕНЕА) та загальноєвропейського простору наукових досліджень (ЕРА), введення принципу «центральної ролі університетів у розвитку європейського культурного виміру».

Реалізація українських стратегічних документів (Стратегія інноваційного розвитку України на 2010–2020 рр. в умовах глобалізаційних викликів), концепцій (Концепція розвитку національної інноваційної системи) також тісно пов'язана з формуванням основних передумов та практичним виконанням задуму «трикутника знань». Реалізувати курс на інноваційну модель розвитку неможливо без високої якості професійної підготовки працівників, без розуміння професіоналізму і високої професійної культури як важливої цінності суспільства. Лише за сформованості корпусу висококваліфікованих спеціалістів можливо: досягти високої результативності функціонування економічних систем країни, регіонів; успішно реалізувати стратегічні вектори соціально-економічного розвитку; вийти з фінансово-економічної кризи.

Для ілюстрації «трикутника знань» у ВНЗ використовуємо таку важливу характеристику, як співпраця університетів та бізнесу в НДДКР, а також доступність дослідницьких та освітніх послуг вишів Карпатського регіону щодо (рис. 1).

За рівнем обох показників позиції ВНЗ усіх областей Карпатського регіону є нижчими за середнє по регіонах значення. Викликає занепокоєння інша тенденція – низька затребуваність наукових розробок та інновацій в економіці регіону. Причина цього – низька інноваційна активність підприємств регіону, тому й кооперація з університетами залишається ще на низькому рівні. Попри те, що в системі освіти сформовані передумови інноваційного розвитку економіки, все ж ефективного використання високого науково-освітнього потенціалу університетів можливе лише за умови зростання частки інноваційно активних підприємств в регіоні.

Висновки. Вплив освітніх детермінант на формування й збереження СДП в Карпатському регіоні простежується передусім по лінії реалізація традиційних завдань освіти. Світова тенденція щодо зростання ролі вищої освіти у XXI ст. поза всяким сумнівом позначиться на збільшенні освічених, висококультурних громадян в Україні, в Карпатському регіоні зокрема, з високим рівнем адаптації до сучасних вимог виробничого і суспільного життя. Глобалізація, транснаціоналізація навчання відкриває для всіх вікових категорій економічно активного населення широкі можливості щодо дистанційного навчання, що, певна

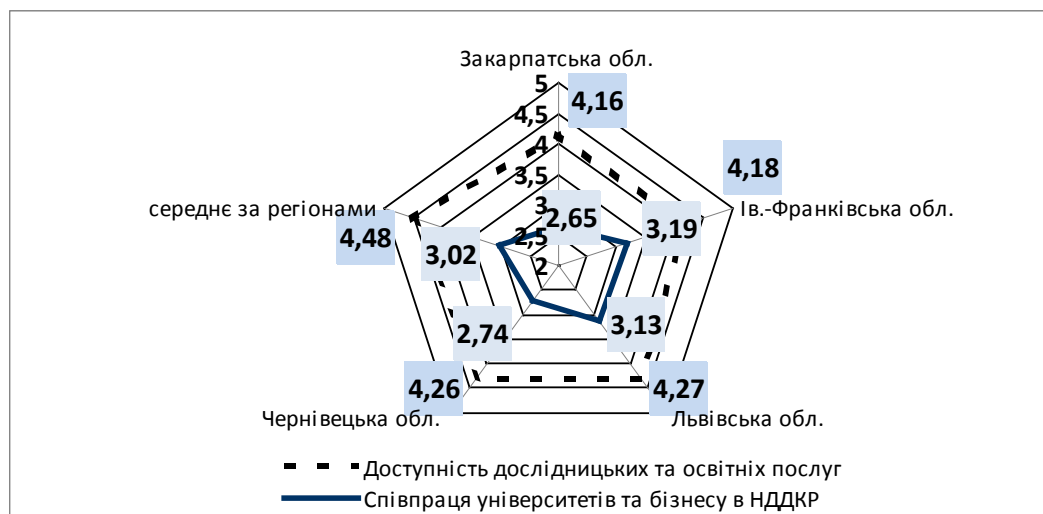

Рис. 4. Реалізація ідеї «трикутника знань» в областях Карпатського регіону (2011 р.), в балах [5]

річ, розвиватиме освітню складову СДП. Формування європейської зони вищої освіти дає потужний поштовх мобільності студентів, викладачів, науковців, яка через взаємне збагачення знань та культур поряд із новими імпульсами розвитку СДП матиме й низку негативних соціально-економічних наслідків.

Бар'єром на шляху впровадження ідеї «трикутника знань», яка визначає найтісніший зв'язок вищої освіти, дослідницької діяльності та бізнесу, є низька інноваційна активність підприємств регіону, низький рівень кооперації з університетами. З відновленням університетами органічної єдності навчального процесу з науково-дослідною роботою варто очікувати зростання в освітній структурі СДП Карпатського регіону частки висококваліфікованих робітників, спеціалістів, які задіяні до створення, оновлення, нагромадження знань, вміють визначати напрями наукового пошуку, проводити наукові дослідження тощо. Відтак на регіональних ринках праці збільшуватиметься пропозиція висококваліфікованих працівників, представників як традиційних, так й новітніх професійних напрямків, у трудовій діяльності яких домінуватиме інтелектуальне та інноваційне наповнення.

Список використаних джерел

1. Садова У. Я. Соціальна політика в Україні: регіональні дослідження і перспективи розвитку : [монографія] / У. Я. Садова. – Львів : НАН України. Ін-т регіональних досліджень, 2005. – 408 с.
2. Бажал А. Стовпи і мамонти вітчизняної освіти / А. Бажал // День. – 2007. – №13 (642). – 7–13 квітня.
3. Статистичний щорічник України за 2007 рік / Державний комітет статистики України. – К., 2008. – С. 464; Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2005/06 навчального року : [стат. бюлетень]. – К. : Державний комітет статистики України, 2006. – С. 27; Статистичний щорічник України за 2011 рік / Державна служба статистики

- України. – К., 2012. – С. 330, 446, 448.; Статистичний щорічник України за 2010 рік / Державна служба статистики України. – С. 332, 446, 448.
4. Регіональний людський розвиток : [стат. бюлетень] / Державна служба статистики. – К., 2012 – 45 с.
 5. Звіт про конкурентоспроможність регіонів України 2011. Назустріч економічному зростанню та процвітання. Фонд «Ефективне управління», 2011. – 205 с.
 6. Пінчук Є. Філософський аналіз тенденцій капіталізації вищої освіти в Україні та світі / Є. Пінчук // Філософія освіти. – 2008. = №1-2 (7) – С. 241-253.
 7. Бочева Г. Іноземні студенти в Україні: освіта чи експлуатація? / Г. Бочева, О. Бондаренко, І. Холондович. – Режим доступу : <http://noborders.org.ua/sfery-dijalnosti/rizne/inozemni-studenty-v-ukrajini-osvita-chy-ekspluatatsiya/>.
 8. Европейский Союз: факты и комментарии. Вып. 31. Декабрь 2002 – февраль 2003. – М. : Ассоциация европейских исследований, 2003. – <http://www.aes.org.ru/rus/fact7.htm>
 9. Про затвердження Державної цільової науково-технічної та соціальної програми «Наука в університетах» на 2008-2012 роки. Постанова Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. №1155.

Семив Л. К. Образовательные детерминанты и механизмы формирования и сохранения социально-демографического потенциала Карпатского региона.

Обоснованы основные образовательные детерминанты (факторы), которые отражают качественные изменения в системе образования Украины на рубеже XX-XXI ст.; акцент сделан на особенностях влияния на развитие социально-демографического потенциала Карпатского региона реализации традиционных задач образования; Болонского процесса и связанной с ним академической мобильности преподавателей и студентов; транснационализации обучения и интеллектуальной миграции; возрастания роли университетов у формировании новой экономики в Европе; реализации идеи «треугольника знаний».

Ключевые слова: образовательные детерминанты, высшее образование, индекс человеческого развития, индекс конкурентоспособности, академическая мобильность, транснационализация обучения, треугольник знаний, Карпатский регион.

Semiv L. K. Educational Determinants and Mechanisms of Formation and Preservation of Socio-Demographic Potential in the Carpathian Region.

The basic educational determinants (factors) that reflect the qualitative changes in the education system of Ukraine at the turn of the XX-XXI century are defined. Special attention is paid to the features of the traditional tasks of education that influence the development of socio-demographic potential of the Carpathian region. Bologna process and the related academic mobility of teachers and students are examined. Transnationalization of education and intellectual migration, the growing role of universities in shaping the new economy in Europe and the idea of «knowledge triangle» are outlined.

Key words: educational determinants, higher education, human development index, index of competitiveness, academic mobility, transnationalization of education, knowledge triangle, Carpathian region.

Надійшло 24.12.2012 р.